

БІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

<https://doi.org/10.15407/ub.24.196>

УДК 7.072.2+069-051](477.411)"192/193"(092)

Галина Іванівна КОВАЛЬЧУК,
доктор історичних наук, професор,
директор Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0001-8843-9584>
kovalchuk_galina@ukr.net

«У СВОЇХ ДИВАЦТВАХ Я НЕ РОЗКАЮЮСЬ»: ПРО КИЇВСЬКУ МИСТЕЦТВОЗНАВИЦЮ Й МУЗЕЙНИЦЮ А. В. АРТЮХОВУ-ІВАНОВУ

Мета статті — у межах проблеми олюднення минулого розповісти про непересічну особистість, талановиту мистецтвознавицю, київську музейницю другої половини 1920-х — початку 1930-х років. Аделаїду Володимирівну Артюхову-Іванову. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах наукової об'єктивності, системності та історизму. Застосовано також загальноісторичні методи — біографічний, проблемно-тематичний, а також метод бібліографічної евристики. **Наукова новизна** полягає в тому, що в межах окремої статті це перше комплексне дослідження біографії і творчих здобутків А. В. Артюхової-Іванової. Спираючись на щоденник Ф. Л. Ернста «Художній музей», конкретизуємо види робіт, здійснюваних А. Артюховою-Івановою у Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Шевченка (нині Національний художній музей України). Розглянуто основні її публікації. На основі її щоденника кінця 1930 — початку 1931 рр. у науковий обіг запроваджуємо інформацію про спроби підтримки А. Артюховою заарештованого вченого секретаря Всенародної бібліотеки України М. М. Іванченка, їхні дружні стосунки до його арешту. На основі архівно-слідчої справи А. В. Артюхової 1935–1936 рр. розкрито обставини її арешту та обвинувачення. **Висновки.** У статті запропоновано виправлення помилкових біографічних відомостей про Аделаїду Володимирівну Артюхову-Іванову, зокрема дати народження, інформацію про Сергія Григоровича Титаренка як її чоловіка. Водночас сформульовано питання біографічного характеру,

що не досі не мають відповіді: її прізвище від народження; хто був її чоловіком і яка його доля, а основне — дата смерті А. В. Артюхової-Іванової. Під час дослідження зібрано бібліографію її публікацій, розглянуто основні статті, здійснені насамперед у виданнях Українського наукового інституту книгознавства; представлено її діяльність в Українському бібліологічному товаристві. Завдяки записам у щоденнику певною мірою представлено особисте життя героїні статті, а водночас картину суспільного життя в Києві на початку 1930-х років, наприклад, досвід передач ув'язненим. Здійснене дослідження переконливо засвідчує надуманість і несправедливість засудження А. В. Артюхової-Іванової за контрреволюційну діяльність. Розкрито ще одну сторінку в історії українського книгознавства, мистецтвознавства, біографістики.

Ключові слова: А. Артюхова-Іванова, Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка, Ф. Ернст, «Бібліологічні вісті», ілюстратори М. Гоголя, К. Трутовський, М. Іванченко.

Про Аделаїду Володимирівну Артюхову-Іванову (або Іванову-Артюхову) нинішнім дослідникам відомо небагато, та й те, що оприлюднено, викликає певні питання. Відомо, що вона народилася в Києві в родині вчителя, росіянка. Датою її народження в низці публікацій, зокрема у Вікіпедії і ЕСУ, вказано 1903 рік. Проте в анкеті заарештованої А. В. Артюхової-Іванової, про що йтиметься нижче (а під час арешту вказано, що було вилучено її паспорт, тобто запис із документом узгоджено), чітко зазначено дату народження — липень 1902 р.¹

У 1923 р. вона закінчила Київський інститут народної освіти (літературно-лінгвістичний цикл), навчалася також на факультеті мистецтвознавства Київського археологічного інституту². Від 1924 до 1933 р. працювала у Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Шевченка (ВІМ) (іл. 1) під керівництвом Федора Людвіговича Ернста в художньому відділі, із 1926 — лаборанткою, згодом — науковою співробітницею. У щоденнику Ф. Л. Ернста «Художній відділ» за 1925–1933 рр. відомості про А. Артюхову трапляються постійно, і

¹ ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). Ф. 263. Колекція позасудових справ реабілітованих (1918–1950). Спр. № 64684 ф. п. Т. 1. Арк. 1.

² ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України) Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1395. Арк. 157.

зрозуміло, що Федір Людвігович реально сприяв її становленню як фахівця, а вона активно допомагала йому у відділі: інвентаризувала пам'ятки, зокрема мініатюри західних шкіл, створювала інвентар рисунків, проставляла номери на картинах, упорядкувала інвентар обмінного фонду відділу, здійснювала перевірку інвентарів, підраховувала надходження картин за роками, добирала твори митців, реєструвала відвідувачів відділу, робила доповіді під його керівництвом, допомагала в організації виставок³. За його дорученням і прямими вказівками вона повертала художні цінності з музеїв Москви та Ленінграда (виявляється, була така практика!) й істотно поповнила художню колекцію ВІМ: лише в березні 1927 р. із Москви надійшли 22 картини, які вона відібрала з Музейного фонду столиці СРСР.

Іл. 1. Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка. 1930 р.

Із травня 1932 р. Артюхова була переведена на посаду асистентки з дорученням завідувати відділом рукописів і бібліотекою музею. У тому ж 1932 р. захистила промоційну роботу «Соціальні коріння паралелей і розходжень між українською літературою і малярством доби промислового капіталізму» (цікава тема, яку вона досліджувала ще з 1920-х років), їй присвоїли звання доцента. Незважаючи на молодий вік, її добре знали в колі київських літераторів, книгознавців, мистецтвознавців та музейників. Відомо, що в січні 1930 р. вона балотувалася разом із Поліною Кульженко на посаду завідувачки відділу гравюри Київської картинної галереї⁴.

³ Федір Людвігович Ернст. Щоденник «Художній відділ» 1925–1933 рр. // Забута спадщина : портал про переміщені та втрачені культурні цінності. URL: <http://loststart.org.ua/ua/research/570.html> (дата звернення: 14.01.2023).

⁴ Білокінь С. На зламах епохи. Поліна Кульженко. Музейна робота (1924–1941 рр.) // Сергій Білокінь (Київ). Персональний сайт історика України. URL: <https://www.s-bilokin.name/Bio/Memoirs/Kulzhenko/MuseumWork.html> (дата звернення: 20.12.2022).

Із нинішніх дослідників про неї писав С. І. Білокінь, зокрема в «Словнику музейників України (1917–1943)»⁵ і в монографіях «Музей України. Збірка П. Потоцького» [2, с. 169–170] та «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР 1917–1941» [1, с. 170, 458, 459, 461, 575, 759, 933], та «Енциклопедії сучасної України» [3] тощо. Про її участь у гуртку молодих мистецтвознавців «Studio» при Кабінеті українського мистецтва ВУАН у 1926 р. йдеться в публікації М. Січки [7]. Темати доповідей А. Артюхової, підготовлених і прочитаних у цьому гуртку, а отже — у ВУАН, що відображено в «Історії Національної академії наук України (1924–1928)»⁶, були такі: «М. Ге в збірці Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка»; «Картина М. Ярошенка “Кочегар” і оповідання В. Гаршина “Художник”»; «Соціальні основи у творах М. Ярошенка». Одним із почесних членів гуртка був Федір Людвігович Ернст. Кілька його листів до Аделаїди Володимирівни із відповідними науковими коментарями опублікував О. Принь [6]. Ми у своїх публікаціях про Українське бібліологічне товариство [4, с. 330–333] та УНІК⁷ — Український науковий інститут книгознавства [5, с. 88, 222, 268, 354, 380, 383, 384, 410, 446, 502–504, 578, 579, 587, 596, 636, 638, 640] — теж писали про А. Артюхову, оскільки вона брала участь в їхній діяльності та публікувала статті в журналі УНІК «Бібліологічні вісті».

Зокрема, в УНІК вона підготувала виставку та дослідження «Ілюстратори М. В. Гоголя»⁸ (публікація оздоблена відповідними ілюстраціями, представлено список художників, відомості про місце зберігання оригінальних малюнків); науковий нарис «К. О. Трутов-

⁵ Білокінь С. І. Словник музейників України (1917–1943) // Сергій Білокінь (Київ). Персональний сайт історика України. URL: <https://www.s-bilokin.name/Personalia/MuseumWorkers/L.html> (дата звернення: 15.12.2022).

⁶ Перелік доповідей співробітників установ ВУАН (1924–1928) // Історія Національної академії наук України 1924–1928 : документи і матеріали. Київ : НБУВ, 1998. С. 713.

⁷ Ковальчук Г. І. Співробітники УНІК — жертви політичних репресій // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ, 1999. Вип. 2. С. 65–66.

⁸ Іванова-Артюхова А. Ілюстратори М. В. Гоголя // Бібліологічні вісті. 1927. № 3. С. 7–34. Окр. відб.: Іванова-Артюхова А. Ілюстратори М. В. Гоголя / Український науковий інститут книгознавства. Київ, 1927. 34 с. Тираж 250 прим. (має власну обкладинку, свою пагінацію, не зазначено, що це відбиток).

ський — ілюстратор»⁹ (зроблено докладний огляд творчості художника, додано багато ілюстрацій). Хочемо наголосити на високому науковому рівні цих досліджень, ретельності їх підготовки, якості дібраних ілюстрацій. Авторці цих праць, на які досі посилаються мистецтвознавці, було лише 25–27 років. Усі її наукові публікації ілюстровані. Зокрема, привертає увагу серія статей А. Артюхової в «Бібліологічних вістях» про мистецькі виставки: посмертну виставку творів Г. Нарбути; «Виставка гравюри й рисунку» (перша в Україні; долучено зразки ілюстрацій); «Виставка Ex-libris'ів в УНІКУ» (відбулася у квітні 1930 р.; в основі — збірка К. Болсуновського, згодом С. Дроздова, придбана УНІК; екслібриси експонувалися за технікою виконання); «Виставка ілюстрацій та ілюстрованих видань творів Шевченка» (влаштована Всеукраїнським історичним музеєм та УНІК); «Виставка кольорової ксилографії в Державному музеї «Изящных искусств» у Москві»¹⁰.

Про інші виставки, в організації яких вона брала безпосередню участь, зокрема «Українське малярство XVII–XX ст.» (1928), гравюр Олексія Кравченка (1930) (іл. 2), є її ґрунтовні публікації в журналі «Життя й революція»¹¹. Побіжно зазначимо, що в сучасних російських публікаціях цю першу виставку гравюр О. Кравченка, яка тоді набула значного розголосу (про неї, зокрема, писали і Ф. Ернст, який готував монографію про цього художника, і Ю. Михайлів, і

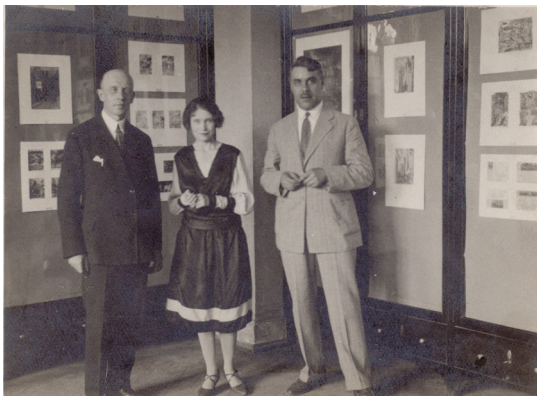
⁹ Артюхова А. К. О. Трутовський-ілюстратор // Бібліологічні вісті. 1929. № 2–3. С. 66–83. Окр. відб.: Артюхова А. К. О. Трутовський-ілюстратор = Artuchowa A. K. O. Trutowsky-illustrator / Український науковий інститут книгознавства. Київ, 1929. 22 с. Тираж 100 прим. (має власну обкладинку, свою пагінацію). Поза УНІК опубліковано: Артюхова А. К. О. Трутовський і Т. Г. Шевченко. Полтава, 1929. 8 [1] с. Пізніше опубліковано ще одну брошуру: Артюхова А. Трутовський. [Харків] : Рух, 1931. 23 с. : 18 іл. (Серія «Українське малярство»).

¹⁰ Артюхова А. Виставка гравюри й рисунку // Бібліологічні вісті. 1928. № 1. С. 173–176; Її ж. Виставка Ex-libris'ів в УНІКУ // Там само. 1930. № 3. С. 135–139; Її ж. Виставка ілюстрацій та ілюстрованих видань творів Шевченка // Там само. 1930. № 2. С. 130–133 : іл.; Її ж. Виставка кольорової ксилографії в Державному музеї «Изящных искусств» у Москві // Там само. 1930. № 1. С. 131–133; Її ж. Про посмертну виставку творів Г. Нарбути // Там само. 1926. № 3. С. 94–95 (підписано А. В.).

¹¹ Артюхова А. Кость Трутовський // Життя й революція. 1929. № 4. С. 131–144 : іл.; Її ж. Виставка гравюр О. І. Кравченка // Там само. 1930. № 8–9. С. 133–142.

А. Артюхова), навіть не згадано; ба більше, він представлений суто як російський художник. Але лист О. Кравченка до Ф. Ернста, оприлюднений С. Білоконем, демонструє інше: «Я причисляю себя к украинским граверам, т. к. мои предки родом из Конотопского уезда, бежавшие от крепостного права на свободные земли в степь, за Волгу (г. Покровск, ранее село Покровское Самарск. губ.). Все мои родные говорят на украинском языке, конечно, испорченном долгим окружением русского языка»¹².

Варто зазначити, що в публікаціях прізвище нашої героїні подає в різних варіантах: А. Артюхова-Іванова (чи просто Артюхова) та Іванова-Артюхова, причому так було і за її життя. Щодо прізвища не все зрозуміло: її сестру, що проживала в Москві, звали Тамара Володимирівна Орлова, або Орлова-Брокман [6, с. 16, 29]. Відомо, що Артюхова-Іванова була авторкою спільного екслібриса родини С. і Т. Брокман (і авторкою екслібриса О. Оглобліна, а також

Лл. 2. Ф. Ернст, А. Артюхова й О. Кравченко на виставці гравюр О. Кравченка у ВІМ. 1930 р.

ще кількох екслібрисів). Зрозуміло, що Брокман — це прізвище чоловіка сестри. А прізвище сестри — Орлова? Чоловіком Аделаїди Володимирівни, за твердженням С. Білоконя в низці його публікацій, був Сергій Григорович Титаренко, головний редактор видавництва «Книгоспілка», арештований 1929 р. у зв'язку зі справою СВУ, висланий до Воронежа. Дивно, але в щоденнику А. Артюхової кінця 1930-го — початку 1931 р., який додано до кримінальної справи після її арешту як «вещ. док.»¹³, про Сергія Титаренка немає

¹² Білокін С. В обороні української спадщини: історик мистецтва Федір Ернст. Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка // Сергій Білокін (Київ). Персональний сайт історика України. URL: <https://www.s-bilokin.name/Personalia/Ernst/Museums/HistoricalMuseum.html> (дата звернення 14.01.2023).

¹³ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. № 64684 ф. п. Т. 2. 86 арк.

ані слова, хоча щоденник, як бачимо, розпочато в рік процесу СВУ і містить він записи про іншого ув'язненого — ученого секретаря Всенародної бібліотеки України (ВБУ, нині Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського) М. М. Іванченка. А в указаній архівно-кримінальній справі Артюхової є лише одне питання слідчого про чоловіка арештованої — справді Титаренка, але не Сергія Григоровича, а Григорія Івановича, який у Катеринославі 1912 р., за її свідченням¹⁴, належав до партії есерів, у першу імперіалістичну війну співчував меншовикам-інтернаціоналістам, а в 1917 р. поділяв погляди анархістів.

Виникають закономірні питання: яке від народження було прізвище героїні нашої розповіді (яке прізвище було в її батька); як все-таки правильно — Артюхова-Іванова чи Іванова-Артюхова? Хто такий Григорій Іванович Титаренко і чому вона про нього навіть не згадує в щоденнику? До речі, у квартирі А. Артюхової на вул. І. Франка, 26, кв. 10, часто збиралися на вечірки київські музейники, науковці, письменники; тут відбулося кілька засідань Українського бібліологічного товариства, але ніякого чоловіка господині дому на цих засіданнях не було.

Наприклад, на «позачерговому зібранні друзів і членів бібліологічного товариства» 2 лютого 1929 р. о 9 год. вечора, як свідчить ксилографічний відбиток «Безпорядку денного» роботи художника В. Касіяна, була доповідь Ф. Ернста «Художнє оздоблення вітрин “Сорабкопу” та вплив сучасних мистецьких течій на сукню господині дому А. В. Артюхової»¹⁵. Так проводило вечори й розважалося поважне київське товариство. Цікаві й інші теми промов того самого вечора: «2. М. М. Іванченко: Привітання від імені УБТ Н. О. Ремізової з приводу збільшення її родини. 3. М. К. Зеров: Привітання О. М. Пивоварової з приводу відмовлення їй в подорожі за кордон. III. Поточні справи: Вірші, промови та вітання представників різних мистецьких та літературних угруповань м. Києва. Розмови з приводу й “без приводу”. Спогади про минуле й мрії на майбутнє»¹⁶. Отже, щодо чоловіка — питання залишається відкритим.

¹⁴ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. № 64684 ф. п. Т. 2. 86 арк. Арк. 16.

¹⁵ Запрошення на позачергове засідання УБТ // ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). Ф. 33. Архів С. І. Маслової. Од. зб. 3327.

¹⁶ Там само.

У щоденнику переважно записи про її теплі дружні почуття до Миколи Миколайовича Іванченка (Аделаїда Володимирівна наводить його слова — «красива дружба», а сама 08.01.1931 формулює: «наша дружба с Н. Н. была необыкновенной — ни увлечения, ни материальной заинтересованности»). Є тут ще трохи й про взаємини авторки з якимись Борисом і Володею, ці стосунки її начебто глибоко не зачіпали. Але смерть Бориса, вірогідно того самого, арешт Іванченка дуже підкосили її. Цитата зі щоденника за 29.03.1931: «Этот год оборвал мою молодость. От дружбы к “патрону” (не зовсім зрозуміло, про кого йдеться — про Ф. Ернста чи М. Іванченка. — Г. К.), еще недавно очень близкому для меня человеку, ничего не осталось, ее оборвала его нечуткость и трусость. Любовь к Володе, наполнявшая последние 5–6 лет, как-то сразу пропала, вместе со смертью Б. А. Дружба к Н. Н. ... от нечего делать. Был интерес к книгам, гравюрам, ex-libris’ам. “Ксилографическая” дружба»¹⁷.

Проте контекст щоденника об’єктивно свідчить про інше: була щонайменше прихильність, симпатія. Микола Миколайович Іванченко був старшим за Аделаїду Артюхову на 19 років, до революції навчався у Франції, потім на історико-філологічному факультеті Московського університету, кілька разів його заарештовували за участь у революційних гуртках, тобто мав досвід ув’язнень; закінчив Петербурзький університет; після смерті першої дружини від тифу залишився сам із двома синами; одружився з лікаркою Ольгою Володимирівною Янітською, старшою за нього на 7 років, яка фігурує в щоденнику А. Артюхової під криптонімом О. В. Із 1921 р. працював у ВБУ, із 1923 р. — ученим секретарем і бібліографом в УНІК; разом із Ярославом Стешенком редагував журнал УНІК «Бібліологічні вісті», де публікував і свої статті та інформації; із 1928 р. — знов у ВБУ, працював ученим секретарем (іл. 3). Інтелігентна, високоосвічена, тиха, розумна, красива людина, із ним було цікаво юній Аделаїді, вона часто прибігала до бібліотеки саме до нього. До речі, вони спілкувались українською мовою: «С Ф. Л. [Ернстом] не умею говорить по-украински, с Н. Н. [Іванченком] — по-русски. Дело привычки»¹⁸.

¹⁷ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. № 64684 ф. п. Т. 2. Щоденник А. В. Артюхової-Іванової. Запис за 29.03.1931.

¹⁸ Там само. Запис за 23.01.1931.

Далі спробуємо передати події, а швидше ставлення до них авторки, за записами в щоденнику Аделаїди Володимирівни (для зручності розуміння контексту вказуємо дати записів), хоч є сумніви, чи коректно це взагалі — читати й цитувати чужий щоденник. Але це важливе джерело для оцінки тієї доби, а також для розуміння нашої героїні. Будемо максимально толерантні.

Отже, 30 грудня вона «побігла купити вина й цукерок до завтрашньої вечери, а потім до ВБУ — довідатися, чи скінчився вже грип у М. М. Зустріла Яр. Ів. (Стешенка, друга Іванченка, тоді співробітника ВБУ. — Г. К.) — хіба не знаєте, що М. М. заарештований 28-го. — Все поплило перед очима. Розгубила покупки. Не пам'ятаю, як добралась додому»¹⁹. Дружина Іванченка забороняла Артюховій носити йому передачі, але та все одно намагалася це робити. Зі щоденника: «В таскании передач есть некоторая “экзотика”, и для меня, привыкшей очень ценить удобства жизни — известное воспитательное значение. Встаю часов в 5–6 (так недавно я была уверена, что раньше 10 встать нельзя). Мороз 20–30°. До 8 ч. очередь на улице. Удачно, если успеваю сдать до перерыва. Если прихожу после 6 часов утра, приходится ждать, чтобы сдать до 2–3 часов дня. После обеда, часов в 5, иду за ответом. Раз — в 11 вечера. Узнать что-нибудь точно — негде»²⁰. І додає, що улюблена тема про неї в музеї — її нерозсудливість.

Інший запис: «Нужно позаниматься в ВБУ и не могу себя заставить пойти туда. Прийти и не встретить там Н. Н. кажется чем-то невозможным. Чудесное новое здание в значительной степени его дело... Если бы я знала, что Н. Н. хоть в чем-то действительно виноват — было бы легче»²¹.

Лл. 3. Іванченко Микола Миколайович.
Фото 1924 р.

¹⁹ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. № 64684 ф. п. Т. 2. Щоденник А. В. Артюхової-Іванової. Арк. 1.

²⁰ Там само. Запис за 23.01.1931.

²¹ Там само. Запис за 10.02.1931.

У записі за 28.02.1931 вона згадує, як Іванченко «приходив пізно ввечері після ревізії, щоб розказати, що робилось під час її». Нині ми вже знаємо, що це була не просто ревізія, а цілеспрямована політика на знищення ВБУ, її фахівців. Ще 18 жовтня 1929 р. було заарештовано директора ВБУ С. Постернака, тривали складні процеси з освоєння нового будинку на вул. Володимирській, перевезення туди фондів, зокрема із розкиданих по місту приміщень і підвалів, а тут ще тенденційна ревізія зі звинуваченням у свідомому шкідництві, буржуазному націоналізмі та ін. Приблизно в той же час починалося цькування УНІК. У записі за 25.05.1931 А. Артюхова аналізує гостро критичну статтю М. Годкевича в журналі «Критика»²², що поклала початок знищення УНІК, зауважуючи: «...між іншим, серед всіх співробітників “Бібліологічних вістей” не досталося лише мені».

Вона часто розмірковувала, що відчуває Микола Миколайович у тюрмі. Наприклад, його слова «Мое життя скінчено» в записі за 08.01.1931 А. Артюхова коментує так: «Трудно представить, как чувствуют себя люди под 50 лет». Він надіслав їй телеграму (!): «Прошу вибачити», передав дві записки із проханням більше не приходити до нього, на що вона зреагувала так: «Н. Н. отказался от моей дружбы, в которой не было ничего плохого, которую сам когда-то называл красивой»²³. Це не давало їй спокою. Аделаїда не розуміла, що він боїться за неї, а не за себе. Це їй підтвердив випущений з тюрми Л. М. (так вона називає цю особу в щоденнику; розкрити криптонім не вдалося): «Н. Н. безумно боится за вас» (запис за 20.09.1931).

Ще одна тема, яку можна простежити за щоденниковими записами — ставлення до каральних органів: «Все работающие по приему почему-то мне необычайно покровительствуют. Надзиратели тоже вежливы» (21.03.1931); «Звоню Харитониевскому (слідчому. — Г. К.). Называю фамилию Н. Н., говорю, что он мой хороший знакомый» (запис за 02.05.1931). Вона сподівалася, що той, поблажливо ставлячись до молодій жінки, випустить Іванченка. Що це: наївність, упевненість у своїй жіночій чарівності чи зверхність, гордовитість? Або ж вона підписала документ про співробітництво?

²² Годкевич М. В надійних шансах // Критика. 1931. № 2. С. 109–129; № 3. С. 110–131.

²³ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. № 64684 ф. п. Т. 2. Щоденник А. В. Артюхової-Іванової. Арк. 57.

«Жуткое сопоставление: в ГПУ я встретила человеческое отношение» (запис за 08.09.1931).

11 вересня слідчий дозволив побачення, на якому Микола Миколайович сповістив, що підписав усе, що хотів слідчий, тобто обвинувачення. Аделаїда цього не розуміла, але намагалася зрозуміти і виправдати його поведінку (у його невинуватості вона не сумнівалася). Нотувала: «Перед арестом Н. Н. был в очень подавленном состоянии...; о слабохарактерности, неспособности к противодействию, об аресте во время гриппа, о том, что я слышала, как первое время его каждую ночь вызывали на допросы, о том, что мог со всем согласиться, чтоб их прекратить...; находил неудобным менять свои первоначальные показания» (запис за 14.09.1931). Однак 20.09.1931 вона записала: «Но чего совершенно не понимаю — это боязни допросов. Я все же не представляю, как, будучи уверенной в своей правоте, вопреки каким угодно фактам, я не сумела бы заставить кого угодно поверить мне. Для этого, конечно, нужна искренность, смелость и чувство своего достоинства. Мое заключение по делу Н. Н. — виноват в трусости, обывательской идеологии и некоторой беспринципности»²⁴. І все-таки вона поїхала до Москви шукати допомоги, щоб уникнути його заслання на 5 років, зверталася до дружини Максима Горького. Для довідки: М. Іванченка звинувачували у співучасті в контрреволюційній діяльності, пов'язаній із зарубіжними білоемігрантськими організаціями (ст. 54-11 Кримінального кодексу УРСР)²⁵: у 1923 р. він «з цікавості», як висловився на допиті, вступив до масонської ложі, яка незабаром самоліквідувалася. Надалі він інколи, на прохання колишніх членів ложі, давав незначні суми (по два карбованці) для підтримки родичів заарештованих і читав емігрантську літературу, зокрема твори М. Алданова. За це його звинуватили в участі в ЦД (Центрі дій) і РДО (Республіканському демократичному об'єднанні), про яке він дізнався лише на допиті [5, с. 490–493]. До речі, серед численних свідчень М. М. Іванченка впродовж дев'яти місяців слідства, зміні чотирьох слідчих, немає жодного слова про його знайомство з А. В. Артюховою-Івановою.

М. М. Іванченка було заслано на Далекий Схід, у Хабаровськ, потім він оселився з родиною в Чернігові, і невідомо, чи бачилися

²⁴ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. № 64684 ф. п. Т. 2. Щоденник А. В. Артюхової-Іванової. Арк. 60.

²⁵ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. № 64454. Т. 1. Арк. 111–238.

вони коли-небудь ще з Аделаїдою. А 1933 р. почалися переслідування й самої А. Артюхової. Її звільнили з історичного музею. Аделаїда Володимирівна подавала заяви в Народний комісаріат освіти, секцію наукових робітників, комісію партійного контролю і в комісію з чистки апарату НКО; у середині 1934 р. копії цих заяв вона подавала навіть в УНКВС²⁶. У заявах вона доводила неправомірність її звільнення з музею та пізніше з механічного технікуму (працювала завідувачкою бібліотеки)²⁷, але відновлена на роботі так і не була. А 3 листопада 1935 р. Аделаїду Володимирівну Артюхову-Іванову заарештували — спочатку в спільній справі з А. М. Костюченком, тодішнім директором Історичного музею. Але оскільки причетність А. Артюхової до справи А. Костюченка не було встановлено, то за її справою почали окреме провадження.

Звинувачували її, за традиційним тоді формулюванням, у причетності до контрреволюційній організації і виявленні начебто терористичних тенденцій. Доказами було те, що вона — найближча помічниця репресованого за контрреволюційну діяльність Ф. Ернста, а її квартира була місцем конспіративних зустрічей контрреволюційних елементів. Під час арешту й обшуку серед іншого було вилучено: печатку завкому ФЗУ, чисті бланки Історичного музею та інших установ, 12 одиниць націоналістичної літератури, листи «контрреволюційного змісту» за підписом «К.», лист Вишинському (вона казала на слідстві — «вигаданій особі»), список розстріляних «терористів» у справі С. Кірова 1934 р., фото «розстріляного терориста ОУН» Івана Крушельницького, ювілейну кантату на честь 30-річчя наукової діяльності Ф. Ернста, виконувану на мотив «Ще не вмерла України», та малюнок із його зображенням у вигляді козака з написом «Слава, слава Ернстену» роботи А. Артюхової, листи Ф. Ернста, етнографічні записи А. Артюхової про Дон, рукопис А. Артюхової 1921 р. «Социальный вопрос в гуситстве», її щоденник кінця 1930–1931 рр., наведене вище запрошення на зібрання до неї, біографії галицьких художників, фото офіцерів, фото невідомої з револьвером. Усе це було визнано речовими доказами в її справі.

На допиті 21.11.1931 А. Артюхова не визнала себе винною. Підтвердила знайомство з П. Филиповичем, М. Зеровим, Ф. Ернстом (слідчий, мабуть, від себе додав: «з активними українськими націо-

²⁶ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. № 64684 ф. п. Т. 1. Арк. 64.

²⁷ Там само. Арк. 66.

налістами»), указала, що в 1928–1929 рр. вони збирались у неї на квартирі, але про їхню контрреволюційну діяльність їй не відомо²⁸. На допиті 23 листопада — усе те саме, слідчий наполягав: на квартирі збирались активні контрреволюціонери, засуджені за контрреволюційну діяльність С. Єфремов, М. Зеров, М. Іванченко, Ф. Ернст та ін. Вона стверджувала: так, часто, лише «Єфремов у мене в квартирі ніколи не був. Велись розговори о літературі, мистецтві і ділились воспоминаннями о прошлой своей жизни. Антисоветских и националистических разговоров не было»²⁹.

Аркуші в справі А. Артюхової переплутані, зшиті непослідовно: спочатку йдуть, наприклад, постанови від грудня 1935 р. і січня 1936 р., а потім протоколи допитів за листопад 1935 р. Але, якщо розкласти все за датами, з'ясується, що Аделаїда Володимирівна перебувала в лікарні Лук'янівської в'язниці з 9 вересня до 18 листопада і з 25 до 31 грудня 1935 р.³⁰, допити в 1935 р. відбулися 21 і 23 листопада³¹, 10 грудня. Висновки лікаря від 21 грудня: арештована потерпає від неврозу серця, «занепаду харчування»; через різку загальну слабкість йти на допит і фотографуватися не може³². Варто зазначити, що А. Артюхова справді мала проблеми зі здоров'ям; у цитованому вище щоденнику вона не раз фіксувала кровотечу горлом — так бувало з нею здебільшого після стресів; про її слабкі легені є і в листах Ернста; у її щоденнику йдеться про запалення легенів восени 1931 р.

Проти неї свідчили співробітники Історичного музею Ніколаєнко Поліна Тимофіївна і Гайденко Олександр Юрійович, були й очні ставки між ними й арештанткою. Зокрема, О. Гайденко стверджував, що А. Артюхова носила ув'язненим М. Зерову й Ф. Ернсту передачі і таємно листувалася з ними. Арештовані писали на тканині і зашивали це в білизну, яку передавали А. Артюховій. Саме через свідчення О. Гайденка, який виявився колишнім секретним співробітником, справу А. Артюхової не можна було передати до суду.

Термін слідства завершувався 04.01.1936, а допитувати А. Артюхову не вдавалося через її слабкість. Тож порушили клопотання

²⁸ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. № 64684 ф. п. Т. 1. Арк. 16–17.

²⁹ Там само. Арк. 18.

³⁰ Там само. Арк. 9.

³¹ Там само. Арк. 16–20.

³² Там само. Арк. 8, 10.

перед ВЦВК СРСР (!) про продовження слідства і тримання арештованої під вартою спочатку до 20.01.1936³³, згодом терміни ще продовжували. У січні 1936 р. вона ще кілька разів давала свідчення, зокрема 2 січня 1936 р.: біографії галицьких художників отримала у видавництві «Мистецтво», щоб робити альбом українських художників³⁴. 4 січня 1936 р.: «Этнографические записи о Доне» містять чимало контрреволюційних положень — так, є буржуазні методологічні установки, але ця праця написана 1925 р., коли «я в этих вопросах была слаба»³⁵. 5 січня 1936 р.: чи була знайома з розстріляним Іваном Крушельницьким? Так, зустрічалась у Харківському інституті історії матеріальної культури, розмовляли тільки про мистецтво. Список розстріляних терористів склала, щоб перевірити у квітні 1935 р. бібліотеку технікуму, де тоді працювала, чи в книжках немає статей або передмов цих терористів. Знайомих серед них немає³⁶. 10 січня 1936 р.: антирадянського листування ні з ким не вела. Фіктивну довідку про роботу в Москві 1932 р. для виїзду з України безкоштовно зробила сестра³⁷. 13 січня 1936 р.: промови анархістів належали чоловіку. Книжки Ф. Ернста дарував сам автор³⁸. На допиті 17 січня 1936 р. А. Артюхова розповіла, що передала кілька передач і надсилала листівки поштою арештованому М. Іванченку, мала з ним побачення. Зверталася до дружини письменника Максима Горького, щоб вона посприяла в пом'якшенні М. Іванченку покарання: заміні концтабору вільною висилкою. Ю. Меженка³⁹ знала про Інституту книгознавства, від нього отримала не більше двох листів, підтримувала з ним тільки ділові стосунки⁴⁰. До справи долучено довідку про осіб, які фігурували в справі А. Артюхової: С. Єфремова, А. Крушельницького, М. Зерова, Я. Струхманчука, М. Іванченка, Ф. Ернста, А. Лебеда — усі засуджені. Варто наголосити, що у

³³ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. № 64684 ф. п. Т. 1. Арк. 12.

³⁴ Там само. Арк. 24.

³⁵ Там само. Арк. 26.

³⁶ Там само. Арк. 27–28.

³⁷ Там само. Арк. 31.

³⁸ Там само. Арк. 37.

³⁹ Юрій Олексійович Меженко (1892–1969) — директор Українського наукового інституту книгознавства в 1922–1931 рр.

⁴⁰ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. № 64684 ф. п. Т. 1. Арк. 61–62.

свідченнях Аделаїди Володимирівни немає жодного наклепу проти бодай когось зі знайомих. І якщо в протоколі трапляються фрази на кшталт «открыто выявил свою контрреволюционную националистическую физиономию»⁴¹, то не відомо, чи формулювала так А. Артюхова, чи це написав слідчий.

Початок обвинувального висновку від 17.01.1936 такий: «В СПО УГБ НКВД УССР поступили сведения о том, что гр. Артюхова-Иванова Аделаида Владимировна, работая зав. библиотекой Механического техникума, связана с контрреволюционным подпольем и проводит активную контрреволюционную деятельность. На основании этих материалов Артюхова была арестована»⁴². Нижче: «1) Была связана с руководящими лицами украинского контрреволюционного подполья, а ее квартира служила местом сбора указанных контрреволюционных элементов. 2) Вела тайную переписку с находящимися под арестом контрреволюционерами. 3) Склоняла к ведению подрывной контрреволюционной работы внутри КП(б)У гр. Николаенко, с которой вела контрреволюционные националистические беседы. Обвиняемая Артюхова виновной себя признала частично»⁴³. І хоча зафіксовано, що слідством зібрано недостатньо матеріалів, але все ж начебто доведено соціальну небезпеку Артюхової-Іванової і запропоновано передати справу на розгляд особливої наради (ОСО) при НКВС СРСР із клопотанням застосувати до обвинуваченої заслання у віддалені місця СРСР терміном на 5 років⁴⁴. 9 березня 1936 р. на засіданні ОСО було ухвалено: за контрреволюційну діяльність ув'язнити Артюхову-Іванову у виправно-трудоий табір терміном на 3 роки⁴⁵, а 14 березня наказано направити її з першим етапом у Маріїнськ у розпорядження начальника розподільчого відділення Сиблагу⁴⁶. Дату направлення необхідно було підтвердити до 15.04.1936, але такої довідки в справі немає.

Подальша доля А. Артюхової за документами невідома. Але якщо зважати на її слабкий фізичний і, безперечно, тяжкий морально-психологічний стан, то навряд чи вона могла хоча б дістатися

⁴¹ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. № 64684 ф. п. Т. 1. Арк. 21–22.

⁴² Там само. Арк. 66.

⁴³ Там само. Арк. 67–68.

⁴⁴ Там само. Арк. 69.

⁴⁵ Там само. Арк. 73.

⁴⁶ Там само. Арк. 75.

до Сиблагу. Тому на монументі «Художники — жертви репресій», спорудженому в Києві біля Академії мистецтв, дата смерті Аделаїди Володимирівни Артюхової-Іванової (1936 рік) видається цілком-то реальною, тим паче, що пошуки різними дослідниками інформації про її подальшу долю були невдалими. На час заслання їй ішов лише 34-й рік.

Завершити розповідь про А. В. Артюхову-Іванову хочеться її ж словами: «Не бояться життя, не втрачають почуття незалежності, свободи і гідності в будь-якому положенні, знають по-справжньому горе і радість — в цьому, мабуть, сенс людського існування. Тому в своїх випадках я не розповідаю»⁴⁷.

27 липня 1989 р. перший заступник прокурора УРСР М. Потебенько підписав висновок реабілітації в справі Аделаїди Володимирівни Артюхової-Іванової, де серед іншого зазначено: обвинувачення засновано на оперативних даних, доказів проведення Артюховою контрреволюційної діяльності в матеріалах справи немає⁴⁸.

Висновки. Представлений матеріал відкриває ще одну сторінку в історії нашої культури, вітчизняного книгознавства, мистецтвознавства, музеєзнавства і, водночас, подає комплексно джерела для відтворення й розуміння біографії назавжди молодої талановитої діячки Аделаїди Володимирівни Артюхової-Іванової з когорти українського Розстріляного відродження. Дослідження її наукового здобутку та її біографії варто продовжити.

1. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.) : джерелознавче дослідження. Т. 2. Дрогобич : Коло, 2013. 1066 с.
2. Білокінь С. І. «Музей України. Збірка П. Потоцького» : доба, середовище, загибель / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Київське наук. т-во ім. Петра Могили. Київ, 2002. 250 с.
3. Білокінь С. І., Ханко В. М. Іванова-Артюхова Аделаїда Володимирівна // Енциклопедія сучасної України. Т. 11. Київ, 2011. С. 117.
4. Ковальчук Г. І. До історії Українського бібліологічного товариства // Київський альманах бібліофіла – 2017. Київ : Особистості, 2017. С. 322–335.

⁴⁷ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. № 64684 ф. п. Т. 2. Щоденник А. В. Артюхової-Іванової. Арк. 56.

⁴⁸ Там само. Т. 1. Арк. 79.

5. Ковальчук Г. І. Український науковий інститут книгознавства (1922–1936) / наук. ред. В. І. Попик ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ : Академперіодика, 2015. 684, [4] с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002185>
6. Принь О. В. «Дійте з Божою поміччю на користь Україні»: невідомі листи Федора Ернста до Аделаїди Артюхової (1927–1929) // Сумський історико-архівний журнал. 2020. № XXXV. С. 12–30. <http://doi.org/10.21272/shaj.2020.i35.p.12>
7. Січка М. Л. Підготовка молодих мистецтвознавців у гуртку «Studio» в 1920–1930 рр. // Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX–XXI століть: європейський цивілізаційний вимір : матеріали V щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 27 травня 2015 р.). Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. С. 48–58.

REFERENCES

1. Bilokin, S. (2013). *Masovyj teror yak zasib derzhavnogo upravlinnia v SRSR (1917-1941 rr.) [The mass terror as a means of government administration in USSR (1917-1941)]* (Vol. 2). Drohobych, Ukraine: Kolo. [In Ukrainian].
2. Bilokin, S. I. (2002). "Muzei Ukrainy. Zbirka P. Pototskoho": Doba, seredovyshe, zahybel ["The Museum of Ukraine. The Collection of P. Pototsky": Epoque, environment, loss]. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
3. Bilokin, S. I., & Khanko, V. M. (2011). Ivanova-Artiukhova Adelaida Volodymyrivna [Ivanova-Artiukhova Adelaida Volodymyrivna]. In *Entsyklopedia suchasnoi Ukrainy [Encyclopedia of Modern Ukraine]* (Vol. 11, p. 117). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
4. Kovalchuk, H. I. (2017). Do istorii Ukrainskoho bibliolohichnoho tovarystva [To the History of Ukrainian Bibliologic Association]. In *Kyivskyj almanakh bibliofila – 2017 [Kyiv almanac of bibliophile – 2017]* (pp. 322-335). Kyiv, Ukraine: Osobystosti. [In Ukrainian].
5. Kovalchuk, H. I. (2015). *Ukrainskyi naukovyi instytut knyhoznavstva (1922-1936) [Ukrainian Scientific Institute of Book Science (1922-1936)]*. Kyiv, Ukraine: Akadempriodyka. Retrieved from <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002185> [In Ukrainian].
6. Pryn, O. V. (2020). "Diite z Bozhoiu pomichchiu na koryst Ukraini": Nevidomi lysty Fedora Ernsta do Adelaidy Artiukhovoї (1927-1929) ["With God's help, act in favor of Ukraine": Unknown letters of Fedir Ernst to Adelaida Artiukhova (1927-1929)]. *Sumy Historical and Archival Journal*, 35, 12-30. <http://doi.org/10.21272/shaj.2020.i35.p.12> [In Ukrainian].

7. Sichka, M. L. (2015, May). Pidhotovka molodykh mystetstvoznavtsiv u hurtku "Studio" v 1920-1930 rr. [Young art historians training in the group "Studio" in 1920-1930s]. In *Kyiv i kyiany u sotsiokulturnomu prostori 19-21 stolit: Yevropeyskyi tsyvilizatsiynyi vymir [Kyiv and Kyivans in sociocultural area of the 19th-21st centuries: European civilizational dimension]. Proceedings of the 5th All-Ukrainian Scientific and Practical Conference* (pp. 48-58). Kyiv, Ukraine: Borys Grinchenko Kyiv University [In Ukrainian].

Рукопис одержано 13.02.2023

Halyna KOVALCHUK, D.Sc. (History), Professor, Director of the Institute of Book Studies, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

"I don't blame myself for being odd": About Kyiv art critic and museum worker A. V. Artiukhova-Ivanova.

The aim of the work is, in the context of an issue of the humanization of the past, to discuss an outstanding person, a talented art critic, and a Kyiv museum worker from the second half of the 1920s and the beginning of the 1930s, Adelaida Volodymyrivna Artiukhova-Ivanova. *The research methodology* is based on principles of scientific objectivity, systematicity, and historicism. Also, we used general historical methods, such as bibliographical, problem-thematic, and bibliographic heuristics. *The scientific novelty* lies in the fact that this is the first complex investigation of the biography and artistic achievements of A. Artiukhova made within the bounds of one article. Backed by F. L. Ernst's diary "Art Museum", we specified the types of work that A. Artiukhova-Ivanova conducted in the All-Ukrainian Historical Museum named after T. Shevchenko (now – the National Art Museum of Ukraine). The main publications of A. Artiukhova-Ivanova are revised. On the basis of A. Artiukhova's diary from the end of 1930 to the beginning of 1931, we introduce to the scientific circulation information about her attempts to support Public Library of Ukraine scientific secretary M. Ivanchenko and their friendship before the arrest. On the basis of the archival investigative file of 1935-1936 on Artiukhova, the peculiarities of her arrest and accusation were revealed. *Conclusions.* The article proposes to correct the mistakes in the bibliographic data on Adelaida Volodymyrivna Artiukhova-Ivanova, for instance, the date of her birth and information on Sergii Hryhorovych Tytarenko, her husband. At the same time, the biographic issues, which were unresolved yet, were settled: what was her maiden name; who was her husband and what happened to him; and, what is most important, what is the date of A. Artiukhova-Ivanova's death. Our investigation enabled us to collect a bibliography of her publications, including her main articles, published

in editions of the Ukrainian Scientific Institute of Book Science. Her work with the Ukrainian Bibliological Association is also presented. The notes from the diary helped us to reveal the personal life of A. Artiukhova-Ivanova as well as the picture of social life in Kyiv in the 1930s, for instance, the experience of passing packages to prisoners. The investigation convincingly proves the groundlessness and unfairness of A. Artiukhova-Ivanova's accusation of counterrevolutionary actions. A new page in the history of Ukrainian book science, art criticism, and biography was written.

Key words: A. Artiukhova-Ivanova, T. Shevchenko All-Ukrainian Historical Museum, F. Ernst, "Bibliolohichni visti", illustrators of Gogol, K. Trutovsky, M. Ivanchenko.